पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

द्वितीय-पाठः

प्रहेलिका

राजन्! कमलपत्राक्ष! तत्ते भवतु चाक्षयम् ।
आसादयति यद्रूपं करेणुः करणैः विना ।।

पदविभाग:

राजन्, कमलपत्राक्ष, तत्, ते, भवतु, च, अक्षयम्, आसादयति, यत्, रूपम्, करेणुः, करणैः, विना

प्रहेलिका

राजन्! कमलपत्राक्ष! तत्ते भवतु चाक्षयम् ।
आसादयति यद्रूपं करेणुः करणैः विना ।।

अन्वय:

हे राजन्! कमलपत्राक्ष! यत् रूपं करेणुः करणैः विना आसादयति तत् ते अक्षयं भवतु।

सामान्यार्थ:

हे राजन् (नृपः)! हे कमलनयन! यद् रूपं गजी इन्द्रियैः विना प्राप्नोति, तत् रूपं सर्वदा तुभ्यं भवतु।

प्रहेलिका

राजन्! कमलपत्राक्ष! तत्ते भवतु चाक्षयम् ।
आसादयति यद्रूपं करेणुः करणैः विना ।।

उत्तरम्

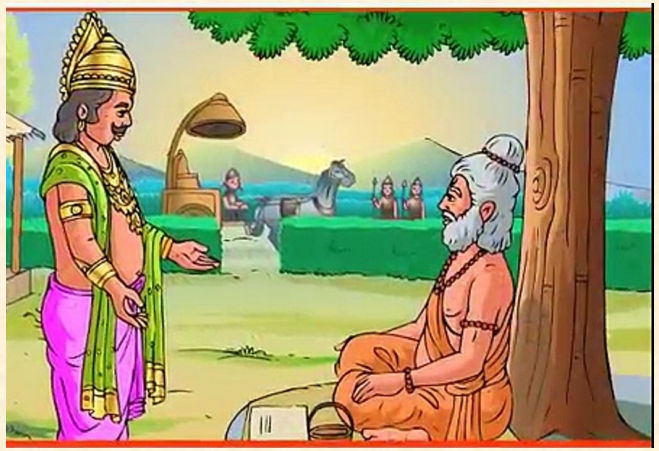

हे नृप! हे कमलनयन! भवते अनन्तः आयुः भवेत् ।

करेणुः इति पदात` "क्, र्, ण्" अक्षराणि त्यजामः चेत्
"अ+ए+उः" = "ऐ+उः = आय्+ उः = आयुः भवति ।

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

पदविभाग:

दृष्ट्वा, तु, पाण्डवानीकम्, व्यूढम्, दुर्योधनः, तदा, आचार्यम्, उपसङ्गम्य, राजा, वचनम्, अब्रवीत्

सन्धि:

पाण्डवानीकम् + व्यूढम् - अनुस्वार-सन्धि:
व्यूढम् + दुर्योधनः - अनुस्वार-सन्धि:
दुर्योधनः + तदा - विसर्ग-सन्धि: सकार:

भगवद्गीता - अन्वय: 1

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

सामान्यार्थ:

(Sanjay said): On observing the Pandava army standing in military formation, King Duryodhana approached his teacher Dronacharya and said the following words.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	– अब्रवीत्
प्रथमा	– दुर्योधनः, राजा
द्वितीया	– पाण्डवानीकम्, व्यूढम्, आचार्यम्, वचनम्
अव्ययम्	– तु, तदा
क्त्वा/ल्यप्	– दृष्ट्वा, उपसङ्गम्य

भगवद्गीता - अन्वय: 1

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	अब्रवीत्	उक्तवान्
कः अब्रवीत्?	दुर्योधनः	धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्र:
कीदृशः दुर्योधनः?	राजा	नृपः
किम् अब्रवीत्?	वचनम्	वाक्यम्
किं कृत्वा अब्रवीत्?	दृष्ट्वा	अवलोक्य
किं दृष्ट्वा?	पाण्डवानीकम्	पाण्डवानां सैन्यम्
कीदृशं पाण्डवानीकम्?	व्यूढम्	व्यूहरूपेण सिद्धम्
पुनः किंकृत्वा अब्रवीत्?	उपसङ्गम्य	समीप्य (समीपं गत्वा)
कं समीप्य?	आचार्यम्	गुरुं द्रोणाचार्यम्
कदा अब्रवीत्?	तदा	तस्मिन् समये

भगवद्गीता - अन्वय: 1

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

अन्वय:

तदा राजा दुर्योधनः व्यूढं पाण्डवानीकं दृष्ट्वा आचार्यम् उपसङ्गम्य वचनम् अब्रवीत्

तात्पर्यम्

कुरुक्षेत्रे कौरवेषु पाण्डवेषु च समवेतेषु नृपः धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्र: दुर्योधनः व्यूहरूपेण सिद्धं पाण्डवानां सैन्यं दृष्ट्वा, गुरुं द्रोणाचार्यं समीप्य वाक्यम् उक्तवान् ।

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

दृष्ट्वा	– दृश् धातुः, क्त्वान्ताव्ययम्
तु	- अव्ययम्
पाण्डवानीकम्	– अ. पु. द्वि. ए.
व्यूढम्	- अ. पु. द्वि. ए.
दुर्योधनः	– अ. पु. प्र. ए.
तदा	- अव्ययम्
आचार्यम्	– अ. पु. द्वि. ए.
उपसङ्गम्य	– उप + सम्+ गम् धातुः ल्यबन्ताव्ययम्
राजा	– न. पु. प्र. ए.
वचनम्	– अ. नपुं. द्वि. ए.
अब्रवीत्	– ब्रू धातुः, लङ् लकारः प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

पदविभाग:

पश्य, एताम्, पाण्डुपुत्राणाम्, आचार्य, महतीम्, चमूम्, व्यूढाम्, द्रुपदपुत्रेण, तव, शिष्येण, धीमता, (त्वम्)

सन्धि:

पश्य + एताम् - वृद्धिसन्धिः
एताम् + पाण्डुपुत्राणाम् - अनुस्वार-सन्धि:
महतीम् + चमूम् - अनुस्वार-सन्धि:
व्यूढाम् + द्रुपदपुत्रेण - अनुस्वार-सन्धि:

भगवद्गीता - अन्वय: 2

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

सामान्यार्थ:

(Duryodhana said): Respected teacher! Behold the mighty army of the sons of Pandu, so expertly arrayed for battle by your own gifted disciple, the son of Drupad.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- पश्य
सम्बोधनप्रथमा विभक्तिः	- आचार्य!
प्रथमा विभक्तिः	- (त्वम्)
द्वितीयाविभक्तिः	- एताम्,महतीम्, चमूम्, व्यूढाम्
तृतीयाविभक्तिः	- धीमता, द्रुपदपुत्रेण, शिष्येण
षष्ठी विभक्तिः	- पाण्डुपुत्राणाम्, तव

भगवद्गीता - अन्वय: 2

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

हे आचार्य!		हे गुरो
क्रिया	पश्य	अवलोकस्व
कः पश्य ?	त्वम्	भवान् (द्रोणाचार्य:)
कां पश्य ?	चमूम्	सेनाम्
केषां चमूम् ?	पाण्डुपुत्राणाम्	पाण्डोः सुतानाम्
कीदृशीं चमूम् ?	एताम्	इमाम्
पुनः कीदृशीं चमूम् ?	महतीं	बृहतीम्
पुनः कीदृशीं चमूम् ?	व्यूढां	व्यूहक्रमेण रचिताम्
केन व्यूढाम् ?	द्रुपदपुत्रेण	द्रुपदस्य सुतेन धृष्टद्युम्नेन
कीदृशेन द्रुपदपुत्रेण ?	शिष्येण	छात्रेण
कस्य शिष्येण ?	तव	भवत: (द्रोणाचार्यस्य)
पुनः कीदृशेन द्रुपदपुत्रेण ?	धीमता	बुद्धिमता

भगवद्गीता - अन्वय: 2

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

अन्वय:

आचार्य! तव धीमता शिष्येण द्रुपदपुत्रेण व्यूढां पाण्डुपुत्राणाम् एतां महतीं चमूं (त्वम्) पश्य ।

तात्पर्यम्

हे आचार्य ! तव बुद्धिमता छात्रेण द्रुपदस्य सुतेन धृष्टद्युम्नेन व्यूहक्रमेण रचितां पाण्डोः पुत्राणाम् इमां बृहतीं सेनाम् अवलोकस्व ।

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

पश्य	- दृश् धातुः परस्मैपदी लोट्-लकार: म. ए.
एताम्	- द. स्त्री सर्वनाम द्वि. ए.
पाण्डुपुत्राणाम्	- अ. पु. ष. ब.
आचार्य	- अ. पु. सं.प्र. ए.
महतीम्-	- ई. स्त्री, द्वि. ए.
चमूम्	- ऊ. स्त्री, द्वि. ए.
व्यूढाम्	- आ. स्त्री, द्वि. ए.
द्रुपद-पुत्रेण	- अ. पु. तृ. ए.
तव	- द. त्रिषुलिङ्गेषु युष्मद् शब्दः, ष. ए.
शिष्येण	- अ. पु. तृ. ए.
धीमता	- त. पु. तृ. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

पदविभाग:

अत्र, शूराः, महेष्वासाः, भीमार्जुनसमाः, युधि, युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः

सन्धि:

शूराः + महेष्वासाः,	- विसर्ग-लोप:
महेष्वासाः + भीमार्जुनसमाः	- विसर्ग-लोप:
भीमार्जुनसमाः + युधि	- विसर्ग-लोप:
युयुधानः + विराटः	- विसर्ग-उकार:
विराटः + च	- विसर्ग-सकार:, श्चुत्वम्
द्रुपदः + च	- विसर्ग-सकार:, श्चुत्वम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

सामान्यार्थ:

Behold in their ranks are many powerful warriors, like Yuyudhana, Virata, and Drupada, wielding mighty bows and equal in military prowess to Bheem and Arjun.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- सन्ति
प्रथमा विभक्तिः	- शूराः, महेष्वासाः, भीमार्जुनसमाः (बहुवचनम्) युयुधानः, विराटः, द्रुपदः, महारथः (एकवचनम्)
सप्तमीविभक्तिः	- युधि
अव्ययम्	- अत्र, च

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	सन्ति	वर्तन्ते
के सन्ति ?	महेष्वासाः	श्रेष्ठधनुर्धराः
कीदृशाः शूराः?	शूराः	वीराः
पुनः कीदृशाः शूराः?	भीमार्जुनसमाः	भीमेन अर्जुनेन च सदृशाः
कुत्र सन्ति?	युधि	रणभूमौ
पुन: क: अस्ति?	युयुधानः	सात्यकिः
पुन: क: अस्ति?	विराटः	विराटदेशस्य नृप:
पुन: क: अस्ति?	द्रुपदः	पाञ्चालराज्यस्य राजा
कीदृशः द्रुपदः ?	महारथः	युद्धविशारदः
कुत्र सन्ति?	अत्र	पाण्डवसेनायाम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

अन्वय:

अत्र शूराः महेष्वासाः युधि भीमार्जुनसमाः युयुधानः विराटः महारथः द्रुपदः च (सन्ति) ।

तात्पर्यम्

पाण्डवसेनायां वीराः श्रेष्ठधनुर्धराः युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सदृशाः सात्यकिः विराटदेशस्य नृपः युद्धविशारदः पाञ्चालराज्यस्य राजा द्रुपदः च सन्ति ।

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

अत्र	- अव्ययम्
शूराः	- अ. पु. प्र. ब.
महेष्वासाः	- अ. पु. प्र. ब.
भीमार्जुनसमाः	- अ. पु. प्र. ब.
युधि	- ध. स्त्री. स. ए.
युयुधानः	- अ. पु. प्र. ए.
विराटः	- अ. पु. प्र. ए.
द्रुपद:	- अ. पु. प्र. ए.
महारथः	- अ. पु. प्र. ए.
च	- अव्ययम्

देहलीदीपन्यायः

एकेन कार्येण परिणामद्वयं सम्भवति चेत् एषः न्यायः प्रयुज्यते।

एकस्मिन् गृहे एकः दीपः ज्वलति। एतस्य दीपस्य ज्वालया गृहस्य अन्तः प्रकाश्यते। तथा ज्वालया एव गृहात् बहिः अपि दीयते। एवम् एकं कार्यं कृत्वा सिद्धिद्वयं लभ्यते चेत् देहलीदीपन्यायः इति उच्यते। समानम् एकस्य शब्दस्य अन्वयः द्वे स्थाने भिन्नार्थं भवति चेत् तदपि देहलीदीपन्यायः इति प्रयुज्यते।

सूचीकटाहन्यायः

एकः मानवः भ्रष्ट्रं प्रार्थयितुं लोहकारस्य समीपे गतवान् । किञ्चित् समयस्य अनन्तरम् अन्यैक पुरुषः सूचीं प्रापयितुम् एतस्य लोहकारस्य समीपे आगतवान् । भ्रष्ट्रं उत्पादयितुं अधिकः समयः आवश्यकः। परन्तु सूचीं झटिति कर्तुं शक्यते । विवेकी लोहकारः प्रथमं सूचीं कृत्वा द्वितीय-पुरुषाय दत्तवान् । तं तर्पितवान् । अनन्तरं परिश्रमेण कालक्रमेण कटाहं सम्यक् उत्पादयित्वा प्रथम-मानवाय दत्तवान् ।

यदा अस्माभिः समानसमये कार्यद्वयं करणीयम् अस्ति तदा सूचीकटाहन्यायम् उपयुज्य यत् कार्यं सरलम् अस्ति स्वल्प समये कर्तुमर्हति तत् कार्यं प्रथमं करणीयम् । अनन्तरं बृहत् अथवा कठिनकार्यं स्वीकर्तव्यम् ।

व्याकरणम्

सति-सप्तमी-प्रयोगं कृत्वा वाक्यानि लिखत ।

१) आञ्जनेयः आगतः । सीता सन्तोषम् अन्वभवत् ।

आञ्जनेये आगते सति।

---

२) यदा देशः सुभिक्षः जातः तदा जनाः सन्तुष्टाः ।

देशे सुभिक्षे जाते सति।

---

३) शिक्षिका पाठितवती । छात्राः विषयान् अवगतवन्तः

शिक्षिकायां पाठितवत्यां सत्याम्।

---

१) यदा भीष्मस्य शङ्खनादः श्रुतः तदा अर्जुनः चिन्ताकुलः जातः|

भीष्मस्य शङ्खनादे श्रुते सति

२) नेता आगतवान् आसीत् | तदा जनाः करताडनं कृतवन्तः |

नेतरि आगतवति सति

३) यदा बालकः वर्धते, तदा मातापितरौ सन्तोषम् अनुभवतः |

बालके वर्धमाने सति

४) अर्जुन: कृष्णं स्मरन् आसीत् । कृष्ण: आगतवान् ।

अर्जुने कृष्णं स्मरति सति

५) राम: जात: । दशरथ: मुदितवान् ।

रामे जाते सति

सन्धिः

बालाः

- टीकन्ते =
- धावन्ति =
- शूराः = ..
- तिष्ठन्ति =
- अटन्ति =

बालाष्टीकते	सकारः
बाला धावन्ति	लोपः
बालाश्शूराः	सकारः
बालास्तिष्ठन्ति	सकारः
बाला अटन्ति	लोपः